Piotr Litewka

# INDUSTRIALIZACJA I URBANIZACJA — PRÓBA SYSTEMATYZACJI ZAGADNIEŃ

„Socjologia jest dla T. Szczurkiewicza odrębną nauką, badającą swoistą dziedziną rzeczywistości, dla której fakt współżycia społecznego jest faktem pierwotnym, a zatem bez wyraźnego wyjaśnienia tego co „społeczne", socjolog nie będzie wiedział jak tłumaczyć zjawiska i procesy zachodzące w tej sferze rzeczywistości" [1].

W poszukiwaniu istoty współżycia społecznego dochodzi do konkluzji, iż pierwotnym faktem jest grupa społeczna będąca podłożem występowania wszelkich form zbiorowości, jej też T. Szczurkiewicz w swych publikacjach poświęca najwięcej uwagi [2]. Zagadnienie industrializacji i urbanizacji będące przedmiotem zainteresowania w niniejszym artykule, nie zostały w twórczości T. Szczurkiewicza w jakimś szerszym zakresie wyeksponowane. Problematyka ta pojawia się przy okazji omawiania podstawowych zagadnień socjologii ogólnej [3], przy próbie uściślenia znaczenia takich pojęć jak urbanizacja i industrializacja [4].

Szersza prezentacja uwag, nad wpływem industrializacji na rzeczywistość społeczną, występuje w artykule pt. „Przemiany świadomości społecznej Wielkopolan" [5].

Podjęta około 1949 roku intensywna industrializacja Polski spowodowała przemiany, określane w czasie późniejszym jako skutki uprzemysłowienia. Traktując uprzemysłowienie jako zmienną niezależną, warunku-

[1] J. Szczepański, *Poglądy teoretyczno-metodologiczne T. Szczurkiewicza*, w: *60 lat socjologii poznańskiej*, red. A. Kwilecki, P-ń 1981, s. 147.

[2] T. Szczurkiewicz, *Niektóre problemy socjologii ogólnej*, w: *Studia Socjologiczne*, Warszawa 1970 r.

[3] Tamże, s. 439.

[4] Tamże, s. 441.

[5] T. Szczurkiewicz, *Przemiany świadomości społecznej Wielkopolan*, w: Nurt nr 3 1975. Artykuł ten jest zmienioną redakcją wygłoszonego w dniu 11. X 60 r. wykładu inauguracyjnego XXXV roku akademickiego 1960/61 Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.

jącą zjawiska i procesy ekonomiczne, demograficzne, społeczno-kulturalne [6], reprezentanci różnych dyscyplin badawczych w kraju, w coraz szerszym zakresie włączyli się w nurt systematycznej obserwacji zachodzących przemian.

Jak już wspomniano, celem niniejszego artykułu jest próba ukazania poglądów T. Szczurkiewicza i ich systematyzacja, w odniesieniu do procesów urbanizacji i industrializacji, zaprezentowanych na tle dotychczasowego stanu wiedzy zawartego w niektórych polskich publikacjach socjologicznych.

Dążenie T. Szczurkiewicza do wypracowania w socjologii pojęć i terminów wolnych od wieloznaczności, znajduje odzwierciedlenie również przy okazji Jego rozważań nad procesami industrializacji i urbanizacji. Wskazując na brak podstaw do utożsamiania tych dwóch procesów pisze: „znak równości między procesami urbanizacji a procesami industrializacji byłby uzasadniony jedynie w takim przypadku, w którym geneza, przebieg i skutki społeczne urbanizacji były identyczne z genezą, przebiegiem i skutkami procesów industrializacji. A to jest niemożliwe" [6].

Związek industrializacji z urbanizacją rozumianą tutaj jako proces powstawania i rozwoju ośrodków miejskich, stanowi niewątpliwie specyfikę XIX i XX wieku, nie oznacza to jednak, iż osadnictwo o miejskim charakterze właściwe jest tylko dla tego okresu. Miasto jako rodzaj skupiska osadniczego posiada co najmniej pięć tysięcy lat liczącą historię [7]. Oczywiście fakt pojawienia się tego czy tamtego miasta to jeszcze nie urbanizacja. O procesie urbanizacyjnym można mówić, gdy sieć ich jest stosunkowo gęsta, gdy stają się formą typową dla struktury osadniczej danego obszaru [8].

Mówiąc o genezie ośrodków miejskich w świecie antycznym, wskazuje się przede wszystkim na podbój (Fenicjanie, Etruskowie). Również kolonizacja miejska starożytnej Grecji była wsparta orężem. Urbanizacja rzymska, niewątpliwie najbardziej zaawansowana ze wszystkich w okresie starożytności, w odróżnieniu od innych, nie była wehikułem podboju [9]; raczej postępowała za nim, stanowiła jego umocnienie w drodze planowej, państwowej polityki kolonizacyjnej [10].

Mówiąc o genezie, rozwoju i natężenia osadnictwa typu miejskiego, wskazuje się dwa okresy w przebiegu tego procesu. Urbanizacja przedindustrialna, ze wskazaniem na natężenie tego zjawiska w Grecji okresu hellenistycznego i we wczesnym Cesarstwie Rzymskim, nieznanym aż

---

[6] J. Ziółkowski, *Poznań — miasto „organicznej" industrializacji i urbanizacji*, w: *60 lat socjologii...* op. cit. s. 201

[7] T. Szczurkiewicz, *Niektóre problemy...* op. cit., s. 441.

[8] J. Ziółkowski, *Urbanizacja, miasto, osiedle.* Studia socjologiczne, Warszawa 1975 r., s. 112.

[9] Tamże, s. 112.

[10] Tamże, s. 113.

do początku ery industrialnej. Drugi okres to rozwój osadnictwa miejskiego związany z industrializacją, zapoczątkowany w wieku XIX.

Nieprzypadkowo wskazano wyżej na brak związku między osadnictwem miejskim a industrializacją, co było oczywiste w okresie przedindustrialnym. Jednak pogląd, że urbanizacja nowoczesna jest następstwem tylko uprzemysłowienia, jest również uproszczeniem. Niewątpliwie powstanie zakładów przemysłowych, zwłaszcza we wczesnej fazie urbanizacji było najważniejszym bodźcem wzrostu miast. Nigdy nie był to jednak czynnik jedyny. Obok industrializacji, czynniki polityczne, społeczne, kulturowe, oddziaływały z różnym nasileniem w różnych środowiskach i różnych fazach rozwojowych na procesy wzrastania miejskich aglomeracji [11].

Autor „Studiów Socjologicznych" wskazując na uproszczenie jakim jest stawianie znaku równości między procesami społecznymi urbanizacji a procesami społecznymi industrializacji, mniej zainteresowany jest samym powstawaniem ośrodków osadniczych typu miejskiego. Świadomie ograniczający swe rozważania do sfery rzeczywistości społecznej, skupia uwagę przede wszystkim na profilu socjologicznym miasta. „Nie każde miasto nawet w wieku XX miało charakter miasta przemysłowego, miasta, w którym przemysł odgrywał taką rolę, że mógł wyraźnie kształtować socjologiczny profil jego mieszkańców i ich życia społecznego" [12]. Wskazuje na miasta, w których przemysł odgrywa dominującą rolę w ich strukturze społecznej i dynamice rozwojowej, oraz na ośrodki, w których odgrywa on mniejszą lub znikomą rolę. Jak z tego wynika trwanie miasta i jego rozwój nie jest w dobie dzisiejszej jednoznacznie zdeterminowany istnieniem przemysłu.

Spotykane w literaturze przedmiotu propozycje typologii miast, konstruowane w oparciu o dominujące, funkcje przez nie pełnione, uzmysławiają istnienie wielości ośrodków miejskich, gdzie tzw. funkcja miastotwórcza wcale nie jest reprezentowana tylko czy wręcz jedynie przez przemysł. Miasta kurorty, miasta uniwersyteckie, miasta wypoczynkowe, czy miasta zabytkowe to tylko niektóre przykłady ośrodków miejskich, których profil socjologiczny nie odzwierciedla wcale lub tylko w stopniu niewielkim obecność przemysłu. (Pomijam w tym miejscu sytuacje miast, które pełnią szereg funkcji równolegle.)

Kreśląc obraz miasta przemysłowego T. Szczurkiewicz stwierdza, iż „najbardziej przemysłowe miasto nie składa się nigdy z ludzi zatrudnionych tylko i wyłącznie w przemyśle, ale musi obejmować również pracowników różnych instytucji usługowych (handel, gastronomia, komuni-

---

[11] P. Rybicki, *Socjologiczne koncepcje urbanizacji*, w: Procesy urbanizacji kraju w okresie XXX-lecia PRL, pod red. J. Turowskiego, Wrocław 1978 r., s. 24.

[12] T. Szczurkiewicz, *Niektóre problemy...* op. cit., s. 441.

kacja, wodociągi i kanalizacja, lecznictwo itp.), pracowników instytucji różnego typu szkolnictwa, pracowników instytucji kulturalno-rozrywkowych" [13].

Współczesne miasto to obraz zmieniającej się rzeczywistości, polegającej na rozluźnieniu związków między urbanizacją i industrializacją związków tak silnych we wczesnej fazie industrializacji. Wyraża się to w fakcie, iż tak wśród ludności napływowej, jak wśród ludności zasiedziałej w mieście czy tej, która odpływa na pozamiejskie obszary, wzrasta odsetek osób i rodzin, które utrzymują się nie z produkcji przemysłowej, lecz z zatrudnienia w różnych rodzajach usług: zjawisko to wynika ze wzrostu cywilizacji miejskiej i zróżnicowania potrzeb miejskiej, zurbanizowanej ludności [14].

T. Szczurkiewicz wskazując na społeczne aspekty procesów urbanizacji i industrializacji (o czym będzie mowa niżej), stwierdza, iż urbanizacji podlega nie tylko wieś ale także ośrodek przemysłowy. Budowa zakładu przemysłowego czasem pociągająca za sobą proces powstawania miasta (np Nowa Huta), nie powoduje równolegle natychmiastowych przekształceń tworzącej się zbiorowości, formalnie miejskiej, w zbiorowość o miejskiej kulturze materialnej, umysłowej i społecznej [15].

Industrializacji natomiast, rozumianej tutaj jako lokalizacja zakładów przemysłowych, mogą podlegać wszystkie rodzaje jednostek osadniczych, począwszy od ośrodków wiejskich poprzez miasteczka do dużych miast [16].

Podkreślane przez Autora „Studiów Socjologicznych" a sygnalizowane wyżej, nie uzasadnione utożsamianie industrializacji z urbanizacją, ze względu na niemożliwość wskazania tożsamości tych procesów w zakresie genezy, przebiegu i skutków społecznych, nabiera wyrazistości przy analizie definicji procesu urbanizacji i industrializacji, w których to eksponuje się przede wszystkim ich socjologiczny aspekt.

Przechodząc do bliższego określenia urbanizacji należy zwrócić uwagę, iż odpowiedź na pytanie, co należy rozumieć przez urbanizację, wypadnie różnie zależnie od dyscypliny, która tym zagadnieniem się zajmuje [17].

Na czoło wysuwa się przede wszystkim aspekt ekonomiczny. Z tego punktu widzenia miarą urbanizacji jest ciągłe zwiększanie się liczebne ludności zatrudnionej w zawodach nierolniczych w stosunku do ludności wykonującej zajęcia rolnicze. Im bardziej rozwinięty, tzn. uprzemysłowiony kraj, tym większy stopień zurbanizowania. Urbanizacja jest funkcją industrializacji. Mamy tu do czynienia ze współzależnością dodatnią (współczynnik korelacji Pearsona wynosi 86), przede wszystkim na niż-

[13] Tamże, s. 441.

[14] P. Rybicki, *Socjologiczne koncepcje...* op. cit., s. 25.

[15] T. Szczurkiewicz, *Niektóre problemy...* op. cit., s. 442.

[16] Tamże, s. 442.

[17] Uwagi powyższe w oparciu o publikację: J. Ziółkowski, *Miasto, Urbanizacja, osiedle...* op. cit., s. 124 i następne.

szym etapie rozwoju społeczno-ekonomicznego. W krajach zaliczanych do wysoko rozwiniętych gospodarczo, nie ma już tak ścisłej współzależności, współczynnik korelacji wynosi około 40 [18].

Z demograficznego punktu widzenia urbanizacja równoznaczna jest z procesem przemieszczania ludności ze wsi do miasta. Przemieszczenie to zwiększa odsetek ludności zamieszkałej w miastach, co z kolei uważane jest, przede wszystkim przez demografów, za podstawowe kryterium urbanizacji. Trzeba dodać, że to słuszne kryterium posiada zasadniczy słaby punkt. Stosując je przyjmujemy — mniej lub więcej arbitralnie — określone minimum liczby ludności od którego rozpoczyna się miasto. Wprowadzamy pojęcie „miasta statystycznego" nie zawsze pokrywającego się z miastem rzeczywistym [19]. Należy dodać, iż w różnych krajach przyjęto różną liczbę minimalną mieszkańców, pozwalającą uznać daną jednostkę osadniczą za miasto).

Z urbanistycznego punktu widzenia, urbanizacja oznacza kształtowanie coraz to większych obszarów przestrzeni na modłę miejską. Koncepcja ta zakłada, że istnieje pewien zespół cech charakteryzujący przestrzeń miejską w odróżnieniu od przestrzeni wiejskiej. Kryterium przestrzenno-architektoniczne, na pierwszy rzut niezawodne, przy bliższym przyjżeniu się traci na ostrości. Cechy charakterystyczne miasta (zwartość zabudowy, regularność planu, umocniona nawierzchnia ulic, wyższy standard budowlany itd.) są ograniczone tylko do pewnych epok i regionów.

Przedstawione wyżej kryteria urbanizacji nie wyczerpują złożoności tego procesu. W aspekcie socjologicznym, miasto to grupa ludzka, o określonej strukturze i liczebności, reprezentująca określony rodzaj społecznej organizacji. W proces urbanizacji uwikłani są ludzie z ich preferencjami, ideałami, postawami i dążeniami. Urbanizacja z socjologicznego punktu widzenia jest procesem. U jego podłoża leży idea ruchu, zmiany, płynności. W odniesieniu do zjawisk społecznych, pojęcie procesu społecznego stanowi reakcję przeciwko teorii statycznej, oraz przeciwstawia się koncepcji społeczeństwa jako struktury [20].

T. Szczurkiewicz pisze: „urbanizacja, najogólniej mówiąc, to proces przejmowania przez wieś w mniejszym lub większym stopniu i zakresie niektórych wzorów społecznych miasta i miejskiego stylu życia, postaw i skali wartościowań, form towarzyskich, zabaw, zwyczajów, obyczajów, sposobu wyrażania się, odżywiania, stroju, urządzania mieszkań itd. charakterystycznych dla ludności miejskiej. Słowem przyjmowanie przez wieś pewnych wzorów, form i wytworów charakterystycznych dla miejskiej kultury materialnej, umysłowej i społecznej" [21].

---

[18] W. Rakowski, *Uprzemysłowienie a proces urbanizacji*, Warszawa 1980 r. s. 25.

[19] J. Ziółkowski, *Urbanizacja, miasto...* op. cit., s. 129.

[20] Tamże, s. 150.

[21] T. Szczurkiewicz, *Niektóre problemy...* op. cit., s. 442.

Zacytowane wyżej rozumienie procesu urbanizacji przez Autora „Studiów socjologicznych" zakłada wyrażaną wprost, różnicę pomiędzy kształtem rzeczywistości społecznej i społecznymi zasadami funkcjonowania, miasta i wsi. W tym miejscu wydaje się istotne wskazanie różnic jakie istniały czy też istnieją między tymi dwoma typami osadnictwa, szczególnie, w płaszczyźnie życia społecznego. Należy oczywiście pamiętać, iż operowanie skrajnymi biegunami continuum: wielkie miasto-wieś, zakłada konieczność uświadomienia sobie całego wachlarza pośrednich ogniw osadnictwa ludzkiego. Dla potrzeb ilustracyjnych można oczywiście konstruować sytuacje modelowe, w tym wypadku, współczesnego wielkiego miasta i tradycyjnej wsi.

T. Szczurkiewicz definiując proces urbanizacji jako przyjmowanie najogólniej mówiąc „miejskości" przez wieś, nie pomija całego kompleksu zagadnień związanych ze zjawiskiem „miejskiej socjalizacji" ludności wiejskiej przenoszącej się do miast [22].

Najpełniejszą chyba koncepcję „miejskości" czy „miejskiego stylu życia" wyraził Louis Wirth [23]. W wielkim mieście ulegają zatarciu tradycyjne podstawy i tradycyjne formy życia społecznego. Słabną lub nikną więzi rodzinne i sąsiedzkie, wytwarzają się nowe typy styczności i stosunków między ludźmi, nowe kształty przybiera życie osobnicze i grupowe. „Miejski styl życia" charakteryzują następujące cechy: heterogeniczność społeczno-kulturowa, ogromna ruchliwość przestrzenna i społeczna, uczestnictwo w nieograniczonej wprost ilości dobrowolnych grup celowych, powoływanych dla zaspokojenia zróżnicowanych potrzeb człowieka miejskiego i w związku z tym, przewaga kontaktów w obrębie grup wtórnych nad kontaktami w obrębie grup pierwotnych; anonimowość, powierzchowny, wycinkowy i urzeczowiony charakter stosunków społecznych; zanik instytucji sąsiedztwa, zanik wielkiej rodziny na rzecz rodziny małej, mała stosunkowa dzietność, nadwątlenie autorytetu opartego na tradycji, tolerancja, racjonalizm w myśleniu, bezosobowa i formalna kontrola społeczna [24]. Podkreślić należy, iż przedstawione wyżej pojęcie „miejskiego stylu życia" jest tworem teoretycznym, reprezentującym to, co w socjologii nazywa typem konstrukcyjnym [25].

„Miejski styl życia" jako typ konstrukcyjny, nie jest pojęciem samoistnym. Stanowi on tylko jedną stronę dwuczłonowego podziału, w którym jego przeciwstawieniem jest pojęcie „wiejskiego stylu życia". Społeczność ludowa według R. Redfielda jest mała, odizolowana i homogeniczna, o silnym zmyśle grupowej solidarności. Zachowanie jest tradycyjne,

---

[22] T. Szczurkiewicz, *Przemiany świadomości społecznej Wielkopolan*.. op. cit., s. 28.

[23] P. Rybicki, *Socjologiczne koncepcje urbanizacji*... op. cit., s. 28.

[24] J. Ziółkowski, *Urbanizacja, miasto, osiedle*... op. cit., s. 153.

[25] Tamże, s. 153.

spontaniczne, bezkrytyczne i personalne. Podstawą działania i doświadczenia życiowego jest rodzina. Myślenie irracjonalne (sacred) góruje zdecydowanie nad myśleniem świeckim, racjonalnym (secular) [26].

Reasumując powyższe rozważania na temat miejskiego i wiejskiego sposobu życia można powiedzieć za T. Szczurkiewiczem, iż urbanizacja — socjologicznie pojęta — jest procesem pozyskiwania określonych cech utożsamianych z typem konstrukcyjnym „miejskiego stylu życia". Proces społecznej urbanizacji, polegający na odchodzeniu od „wiejskiego" bieguna skali „... przybliża nieustannie moment, w którym „miejskość" stanie się sposobem życia właściwym wszystkim ludziom niezależnie od ich miejsca zamieszkania" [27].

W tym miejscu można postawić pytanie czy proces społecznej urbanizacji w dalszej czasowej perspektywie doprowadzić może do całkowitej uniformizacji, w skali całych państw, czy też większych obszarów. Wydaje się, że „groźba" całkowitej uniformizacji natrafia na barierę zachowań poszczególnych osób czy makroregionów dążących do samookreślania się w ramach całej zbiorowości. Dobitnie ustala to J. Chałasiński, który stwierdza, że „samowiedza samodzielności to w pewnym sensie szczyt urbanizacji wsi, a jednocześnie granica urbanizacji" [28]. Chociaż cytat ten odnosi się do zjawisk urbanizacji wsi. oddaje jednak istotę rzeczy w ogóle. Urbanizacja danej zbiorowości ludzkiej ma miejsce nie tylko wtedy, gdy nastąpiło fizyczne przemieszczenie się grupy do miasta. Wraz z koncentracją życia gospodarczego i społecznego w miastach, następuje ekspansja społeczno-kulturowa i tworzenie się stref wpływów miast, a także narzucanie pewnych wzorców życia.

Przyjmowanie przez wieś pewnych wzorców, form i wytworów charakterystycznych dla miejskiej kultury materialnej, umysłowej i społecznej nie może być redukowane do zjawiska dyfuzji tego co „miejskie" na obszary rolnicze oraz do jednokierunkowego upodobania się do miasta, obojętne jest przy tym, jakich elementów życia do dotyczy [29].

Recepcja „miejskiego stylu życia", czy szerzej, proces modernizacji wsi i rolnictwa nie przebiega bynajmniej w sposób mechaniczny i stereotypowy. Wieś to nadal społeczno-ekonomiczna i kulturowa całość, specyficzny system społeczny, który właśnie jako taki jest dopiero podsystemem społeczeństwa globalnego [30]. Urbanizację wsi trzeba ujmować, jako określony aspekt procesu kompleksowych przemian całościowego systemu życia wiejskiego, polega on na zatracaniu przez system życia wiejskiego, niektórych dawnych cech specyficznie wiejskich a nabywanie pewnych

[26] Tamże, s. 154.

[27] Tamże, 156.

[28] cytat za W. Rakowski, *Uprzemysłowienie a proces...* op. cit., s. 19.

[29] M. Kowalski, *Urbanizacja wsi jako aspekt przemian systemu życia wiejskiego*, w: *Procesy urbanizacyjne kraju w okresie XXX-lecia...* op. cit., s. 267.

[30] Tamże, s. 268.

cech upodabniających go do miejsko-przemysłowego systemu życia społecznego [31].

Przemiany te są tym szybsze i powszechniejsze, im bardziej zaawansowane są stosunki społeczno-gospodarcze, kultura ogólna i techniczna samej wsi oraz całego kraju.

Zatracenie przez wieś cech pecyficznie wiejskich dokonuje się poprzez rozwój szybkiego, masowego transportu osobowego i motoryzacji. Prawdziwą rewolucję przyniosły prasa, radio, telewizja, kino, dzięki którym powstały kanały przenoszące na wieś „miejski styl życia", przejawiający się w uniformizacji sądów, wartościowań, postaw i aspiracji.

Uprzemysłowienie powiększając przestrzeń miejską przez wchłanianie okolicznych wsi, rozszerzyło miejski rynek pracy, powodując codzienne dojazdy części mieszkańców sąsiednich wsi do pracy w mieście. Codzienny kontakt z miastem wyrabia w „chłopie-robotniku" miejskie postawy i aspiracje, skłania go do zachowania się na modłę miejską. Urbanizuje się nie tylko on sam. Pod jego wpływem urbanizacji podlega i wieś w której mieszka [32].

We wspomnianym już artykule, poświęconym przemianom świadomości społecznej Wielkopolan T. Szczurkiewicz zauważa, że „socjalistyczna industrializacja i urbanizacja (...), powodowały nie tylko stopniową urbanizację i industrializację napływowej ludności wiejskiej, która przenosiła się niekiedy z całą rodziną do miast, ale i częściową ruralizację miast, zwłaszcza mniejszych, która obok elementów niewątpliwie pozytywnych (pracowitości, sumienności i wartościowych tradycji obyczajowo-kulturowych) wnosiła również pewne elementy nie przystosowane do warunków miejskich i przemysłowych, a niekiedy nawet negatywne" [33]. Autor dodaje dalej, że zagadnienia te są mało zbadane, można dodać, iż ilość publikacji przybliżających tą skądinąd ciekawą problematykę jest w dalszym ciągu niewielką [34].

Obok procesu społecznej urbanizacji wsi, istnieje równoległy, lecz w odwrotnym kierunku podążający proces ruralizacji miasta. Zasadnicze znaczenie ma tutaj fakt, iż miasto żyje migracją ze wsi. Szczegółowa analiza procesu ruralizacji miasta, pozwoliłaby wykazać, jakie strony życia społecznego miast noszą na sobie piętno niedawnej przeszłości wiejskiej i jak silny jest jej wpływ. Tam gdzie napływ ludności wiejskiej do miast jest bardzo duży obserwuje się zjawisko ruralizacji miasta w wielu jego płaszczyznach. W warunkach polskich, można wskazać na ziemiach zachodnich z pierwszego okresu po 1945 r. zasiedlane w dużej mierze przez

---

[31] Tamże, s. 269.

[32] J. Ziółkowski, *Urbanizacja, miasto, osiedle...*, op. cit., s. 162.

[33] T. Szczurkiewicz, *Przemiany świadomości społecznej Wielkopolan...*, op. cit., s. 4.

[34] W ostatnim okresie A. Sadowski, *Przejawy ruralizacji miasta uprzemysłowionego*, Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego, Białystok 1981 r.

ludność wiejską, kontynuującą w dalszym ciągu zajęcia rolnicze; hodując inwentarz żywy i w ogólności pielęgnując wiejski sposób życia.

Współcześnie, A. Sadowski (patrz przypis 34) definiując ruralizację miasta jako „... przenoszenie i różne formy trwałego utrzymywania się w mieście wytworów kulturowych ukształtowanych i występujących na wsi oraz trwałe przemiany w mieście związane z napływem tam ludności wiejskiej" [35], dostrzega przejawy ruralizacji miasta uprzemysłowionego w trzech głównych płaszczyznach: przestrzennej, ekonomicznej i społeczno-kulturowej. Wnioski płynące z lektury cytowanej pracy, pozwalają się zgodzić z uwagami J. Strzeleckiej [36], że „pod wpływem industrializacji i wskutek oddziaływania środków masowego przekazu i wzrostu poziomu wykształcenia wieś i jej mieszkańcy zmienili się (...) cechy, które uznawano dotychczas jako typowo wiejskie, są obserwowane także u rodowitych mieszkańców miast, często w większym natężeniu (...) straciły na ostrości różnice między mieszkańcami miast i wsi, a pewne wartości i sposoby zachowań, które dawniej charakterystyczne były tylko dla wsi lub tylko dla miasta, nabrały waloru trwałych wartości ogólnonarodowych, występujących niezależnie od miejsca urodzenia czy zamieszkania."

T. Szczurkiewicz w refleksji nad przemianami świadomości społecznej, wyraża przypuszczenie, iż w miarę upływu czasu znikną negatywne aspekty procesu ruralizacji miast. W świetle prezentowanej wyżej wypowiedzi, przewidywania te zdają się być potwierdzane.

Przekształcenia społeczno-polityczne Polski, po II wojnie światowej, były ściśle związane z rozbudową i rozwojem upaństwowionego przemysłu [37]. Szeroko zakrojony program industrializacji kraju, eksponował rolę zakładu przemysłowego, jako funkcyjno-produkcyjnej instytucji państwowej, służącej:

1. Celom gospodarki socjalistycznej, opartej na zasadzie upaństwowienia środków produkcji,

2. przekształceniu struktury społecznej, stosunków społecznych, osobowości człowieka i świadomości społecznej, zgodnie z wymogami społeczeństwa socjalistycznego [38].

Autor „Studiów socjologicznych" omawiając znaczenie industrializacji Polski w procesie przekształcania świadomości społecznej, posługuje się pojęciem nie industrializacji w ogóle ale industrializacji socjalistycznej.

Oskar Lange wyróżnia trzy modele rozwoju ekonomicznego, związa-

---

[35] Tamże, s. 63.

[36] J. Strzelecka, recenzja cytowanej pracy, w: Studia Socjologiczne, nr 1 1984 r., s. 341.

[37] T. Szczurkiewicz, *Przemiany świadomości społecznej*... op. cit., s. 2.

[38] Tamże, s. 2.

ne z trzema różnymi typami industrializacji [39]. Modele rozwoju ekonomicznego to: kapitalistyczny, socjalistyczny i narodowo-rewolucyjny. „Różnica między nimi polega na sposobie przezwyciężenia i obalania tych tradycyjnych przeszkód (feudalnego lub przedfeudalnego systemu stosunków społecznych i związanej z nimi tradycyjnej mentalności) oraz na sposobie uruchomienia części produktu dodatkowego na cele inwestycji produkcyjnych" [40]. Jakkolwiek jest to klasyfikacja przede wszystkim ekonomiczna, uwzględnia jednak siły społeczne determinujące uprzemysłowienie. W industrializacji kapitalistycznej, inwestycji dokonało zamożne mieszczaństwo, które dochody przeznaczyło na rozbudowę przemysłu a następnie dochody przynoszone przez ten przemysł rozpoczęły proces samoczynnego wzrostu. Typ narodowo-rewolucyjny charakteryzuje się rolą państwa jako organizatora rozpoczynającego inwestycje publiczne, dalej — nacjonalizacją, obcych kapitałów, pomocą udzielaną przez inne państwa i instytucje międzynarodowe. Ten typ industrializacji jest połączony z walką narodowo-wyzwoleńczą i wykorzystuje siły społeczne zaangażowane w tej walce.

Industrializacja socjalistyczna zdobywa środki na inwestycje produkcyjne przez nacjonalizację istniejącego już przemysłu, finansów, handlu oraz przez reformę rolną, która dając ziemię chłopom, pozwala równocześnie na nałożenie na nich pewnych ciężarów w postaci obowiązkowych dostaw. Uzyskane wpływy zostają przeznaczone na rozbudowę przemysłu, a to z kolei pozwala wkroczyć na drogę kumulacji i samoczynnego rozwoju.

Te trzy typy industrializacji różnią się przede wszystkim aspektami ekonomicznymi i politycznymi, gdyż procesy techniczne oraz procesy zachodzące w mikrostrukturach społecznych są w znacznej mierze podobne [41].

W propozycji T. Szczurkiewicza, industrializacja rozpatrywana od strony socjologicznej „to zmiany w strukturze życia społecznego, w stylu i rytmie życia codziennego, w ruchliwości pionowej i przestrzennej, w formach wzajemnego obcowania społecznego, w zainteresowaniach, ambicjach itd., w kręgach, widnokręgach i perspektywach społecznych, które powoduje zlokalizowany w danym mieście czy wsi określony rodzaj przemysłu" [42].

Społeczne konsekwencje uprzemysłowienia przybierają postać zmian strukturalnych i t o zarówno w skali mikro jak i przede wszystkim w skali makrostruktur społecznych. Mówiąc o zmianach makrostrukturał-

---

[39] J. Szczepański, *Społeczne procesy industrializacji*, w: Studia Socjologiczne, nr 3 1964., s. 15.

[40] Tamże, s. 15.

[41] Tamże, s. 16.

[42] T. Szczurkiewicz, *Niektóre problemy socjologii...* op. cit., s. 442.

nych, wskazuje się szczególnie na konsekwencje industrializacji w płaszczyźnie zmian w strukturze zawodowej, w strukturze ludności i w strukturze klasowo-warstwowej [43].

Rozbudowa przemysłu stwarza szereg problemów związanych najogólniej mówiąc z zagadnieniem siły roboczej: jej liczebności, rekrutacji, kwalifikacji, wykorzystania itd. Charakterystyczną cechą przemian zachodzących w społeczeństwie pod wpływem industrializacji jest wysunięcie się roli zawodowej człowieka, jako określającej jego wartościowanie społeczne i pozycję społeczną [44]. Rola zawodowa w zakładzie pracy określa coraz wyraźniej stanowisko człowieka w hierarchii w szerszym życiu społecznym.

Przekształcenia w strukturze ludnościowej polegają na przedłużeniu życia i zwiększaniu się odsetka ludzi starszych, w zmniejszaniu śmiertelności niemowląt i w zwiększaniu ilości ludzi młodych. Jedno i drugie zjawisko pociąga za sobą radykalną zmianę w proporcji między ludnością zawodowo aktywną a nieprodukcyjną.

Industrializacja, od czasu pierwszej rewolucji przemysłowej, kiedy to położyła podstawy do wyodrębnienia się dwóch zasadniczych klas społeczeństwa kapitalistycznego, w miarę jej przebiegu; powodując kolejne przemiany techniczne, wywołuje obserwowalne zmiany w składzie społecznym klas i warstw. Niezależnie od modyfikacji przebiegu tych zmian w różnych społeczeństwach, w jednym zasadniczym przypadku, a mianowicie w odniesieniu do klasy chłopskiej, zmiany te są bardzo głębokie i zasadniczo niezależne od tego w jakim kraju ma to miejsce [45].

Wieś jest głównym dostarczycielem siły roboczej, odpływ ludności powoduje głębokie reperkusje w jej życiu. W wielu krajach powstają kategorie społecznie graniczne: „chłopów-robotników", „chłopów-urzędników" i „chłopów-przedsiębiorców" różnego rodzaju. Klasa chłopska kurczy się szybko i zmienia tradycyjną strukturę, kryteria prestiżu i kryteria ocen ważności społecznej.

Lokalizacja i rozwój przemysłu powoduje określone skutki w mikrostrukturach społecznych, w życiu rodzinnym i społecznościach lokalnych, Likwidując podstawy patriarchalizmu przez stwarzanie możliwości pracy zawodowej kobiet, zmienia rolę i charakter małżeństwa oraz ogranicza zakres życia rodzinnego poprzez oddzielenie od rodziny szeregu funkcji.

W społecznościach lokalnych industrializacja zmienia organizację zbiorowości, głównie instytucje w niej występujące, zapewniające zaspokajanie potrzeb i regulowanie zachowań. Zmienia też obyczaje i obowiązujące wzory zachowań, formy życia społecznego, typy grup i stosunki

[43] J. Szczepański, *Społeczne procesy industrializacji...* op. cit., s. 47.
[44] T. Szczurkiewicz, *Przemiany świadomości społecznej...* op. cit., s. 3.
[45] J. Szczepański, *Społeczne procesy industrializacji...* op. cit., s. 48.

między nimi. „Niewątpliwie większe i inne zmiany powoduje lokalizacja ciężkiego przemysłu na wsi czy w mieście i wsiach okolicznych niż np. lokalizacja zakładu przetwórstwa jarzynowo-owocowego, pracującego raczej sezonowo i zatrudniającego przez parę tylko miesięcy kobiety przeważnie pozbawione kwalifikacji zawodowych" [46].

Uprzemysłowienie potęgując procesy ruchliwości pionowej i przestrzennej, stawiając przed jednostkami czy całymi zbiorowościami szansę awansu społecznego wg zmienionych zasad, zmniejszyło wagę ciążenia takich faktów jak pochodzenie społeczne, często w przeszłości determinujące ramy funkcjonowania człowieka, stwarzające bariery awansu społecznego. Znacznemu ograniczeniu uległ proces dziedziczenia pozycji społecznej w wyniku wzrostu znaczenia indywidualnej aktywności w jej osiąganiu.

T. Szczurkiewicz analizując proces przemian świadomości społecznej Wielkopolan, duży nacisk kładzie na znaczenie pracy w przemyśle. Jej wpływ przybiera wielokierunkową postać, powodując między innymi wzrost tendencji do rzeczowej racjonalności. Maszyna jako konstrukcja możliwie racjonalna, ciągłe dążenie do rozwoju techniki produkcyjnej, rewolucjonizuje sposób myślenia. Zmniejsza to zakres myślenia tradycyjnymi schematami. Konsekwencją industrializacji jest proces przewartościowania nauk przyrodniczych i nauk humanistycznych. Nauki przyrodniczych i nauk humanistycznych. Nauki przyrodnicze są wysoko cenione, ich rola w okresie rewolucji przemysłowej i intensywnej industrializacji zostaje, w wyniku konieczności obiektywnych, zwielokrotniona. Zakład pracy wytwarza u pracowników swoistą dyscyplinę pracy oraz pojęcie wymierności jej wyników, oparte na obiektywnie stwierdzalnych, intersubiektywnych kryteriach. Przyporządkowanie się tym kryteriom, jest wyrazem nie tylko wrośnięcia w rolę pracownika zakładu przemysłowego, ale zarazem kształtuje jego osobowość społeczną [47].

Prezentując poglądy T. Szczurkiewicza w odniesieniu do skutków, jakie w świadomości społecznej wywołuje praca w przemyśle, można sformułować uwagę, iż industrializacja zmieniając w wielu płaszczyznach rzeczywistość społeczną, które to zmiany widoczne są niejako „gołym okiem", zmienia również, bardzo trudno poddające się obserwacji, inne aspekty tej rzeczywistości.

Jak już wspomniano T. Szczurkiewicz w swej twórczości naukowej, nie wyeksponował w jakimś szerszym zakresie poglądów na procesy społeczne urbanizacji i industrializacji. Refleksja na ten temat pojawia się przy okazji rozwiązywania innych problemów np. próbie uściślenia niektórych pojęć funkcjonujących we współczesnej socjologii, czy zarysowaniu przemian świadomości społecznej mieszkańców Wielkopolski.

---

[46] T. Szczurkiewicz, *Niektóre problemy socjologii...* op. cit., s. 442.
[47] Tamże, s. 3.

Ten objętościowo skromny materiał publikacyjny, uderza jednak głębią i ostrością spojrzenia, Autora „Studiów socjologicznych" na procesy urbanizacji i industrializacji.

Rzeczywistość społeczna będąca przedmiotem Jego zainteresowania znajduje wyraz również przy definiowaniu procesów społecznych urbanizacji i industrializacji. Są to definicje konsekwentnie socjologiczne, kładące nacisk na społeczne aspekty tych procesów. Dostrzegając wzajemne powiązania między urbanizacją i industrializacją, T. Szczurkiewicz podkreśla, iż ze względu na genezę, przebieg i skutki tych procesów nie jest uprawnione ich utożsamianie. Niektóre skutki tych procesów wyraźnie uwidaczniają się w rzeczywistości społecznej, dostrzeżenie innych, wymaga zastosowania określonych procedur intelektualnych, pozwalających połączyć pozornie nie mające ze sobą związku, fakty i zjawiska. Umiejętność ta obecna jest także w rozważaniach T. Szczurkiewicza nad urbanizacją i industrializacją.

Cytowane w niniejszym tekście publikacje powstały w początkowym okresie uprzemysłowinia Polski. Stąd też niektóre uwagi ich Autora mają charakter prognoz. Rozwój badań naukowych w okresie późniejszym, pozwala stwierdzić, iż przewidywania te przynajmniej w części, zostały potwierdzone przez ich wyniki.

## INDUSTRIALISIERUNG UND URBANISIERUNG — EIN VERSUCH DER AUFFASSUNGSSYSTHEMETISIERUNG


### Zusammenfassung

Der Ziel dieses Artikels ist die Darstellung der Ansichten von T. Szczurkiewicz und ihre Systhematisierung in bezug auf die Urbanisierungs- und Industrialisierungsprozesse, die im Vergleich zu den Kenntnissen in gewählten sozjologischen Veröffentlichungen gesammelt, präsentiert sind.

Die dargestellten Umwandlungen in unserem gesellschaftlichen Leben in „mikro" und ‚makro-Skala" zeigen den Einfluß der obengenannten prozesse auf alle Gebiete der Funktionierung einer Gesellschaftsgruppe. Hinsichtlich der gegenseitigen Beziehungen zwischen Urbanisierung und Industrialisierung sieht man ihre fehlerhafte Identifizierung. Die Indentifizierung im Verlauf und in Folgen diesen Prozessen ist ursprünglich unmöglich zun zeigen.

Eine Zeitperiode in unseren Land, in dem dieser Zusammenhang am stärksten zu sehen war, war die Zeit einer intensiven Industrializierung (in 50-er, 60-er Jahren).